

Menstruatie voor het gerecht

Het vrouwelijke lichaam, brandstichting en de forensische geneeskunde in de negentiende eeuw

WILLEMIJN RUBERG

Menstruation in court. The female body, arson and forensic medicine in the nineteenth century

In the nineteenth century, doctors examined young girls accused of arson, identifying a relationship between a blocked menstruation and pyromania or insanity. This expert opinion could be used to exonerate the accused and to declare them unaccountable so as to avoid the death penalty. This article analyses the way the relationship between menstruation and pyromania was researched and concludes menstruation functioned as ‘empty signifier’, a catch-all term. A focus on forensic practices shows the difficulty of defining menstruation, pyromania and the correspondence between these two concepts.

De negentiende eeuw wordt vaak gezien als een eeuw van vooruitgang, zeker op het gebied van de geneeskunde. De humeurenleer werd vervangen door nieuwe kaders zoals de celpathologie en de psychiatrie kwam op als nieuwe wetenschap. Zo’n progressivistische geschiedenis zegt echter weinig over de invloed van deze nieuwe ideeën in de praktijk. Dit artikel bestudeert medische ideeën in de gerechtspraktijk, namelijk de rol van artsen en psychiaters bij onderzoek naar lichaam en geest van jonge (dienst)meisjes die beschuldigd waren van brandstichting. Zij konden met behulp van medici ontoerekeningsvatbaar worden verklaard en zo een mogelijke doodstraf ontlopen.

In dit artikel ga ik na wat artsen precies aan het lichaam en de geest van deze vrouwen onderzochten en specifiek hoe menstruatie en pyromanie zich tot elkaar verhielden. Daartoe beschrijf ik eerst wat voor ideeën er over menstruatie bestonden en hoe deze veranderden in de negentiende eeuw. Ik concludeer onder meer dat menstruatie in het medische discours fungeerde als ‘empty signifier’: een concept dat zo breed is dat er verschillende betekenissen op geprojecteerd kunnen worden, maar dat tegelijkertijd net specifiek genoeg is om betekenis te hebben.

In mijn bespreking van een aantal gevallen van brandstichtende meisjes, afkomstig uit de provinciale gerechtshoven uit Noord-Holland, richt ik me op de gerechtelijk-geneeskundige *praktijk*. Daarmee hoop ik duidelijk te maken dat juridische bronnen ons een ander beeld kunnen geven van ideeën over lichaam en geest dan medische bronnen als forensisch handboeken of artikelen in medische tijdschriften. In dit laatste type bron zijn vaak nieuwe wetenschap-

pelijke concepten te vinden, die met kracht worden onderstreept door de auteurs, die zichzelf in de medische wereld autoriteit toedichten. Voornamelijk op basis van dit soort bronnen is de geschiedenis van de Nederlandse forensische psychiatrie beschreven, als een beroepsgroep die vanaf 1870 geïnteresseerd raakt in het inzetten van haar kennis in de rechtszaal.¹ Deze historiografie heeft echter niet opgemerkt dat de geest in deze arena vaak wordt onderzocht in combinatie met het lichaam en dat artsen al vroeger een rol speelden bij het vaststellen van schuld en toerekeningsvatbaarheid, ook al verschilt dit per type rechtszaak.² Bovendien geeft een analyse van de rechtspraktijk ons een ander beeld van expertise: hoewel artsen en psychiaters als experts in rechtszaken worden ingeroepen, is hun expertise daar niet vanzelfsprekend. Deze kan betwijfeld worden door andere artsen of door rechters en advocaten. Ik wil daarom laten zien hoe de medische kennis uit de handboeken zich verhoudt tot het lichamelijk en geestelijk onderzoek in het kader van een rechtszaak. Waar in de medische theorieën, met name in de latere negentiende eeuw, het vrouwelijke lichaam vooral als pathologisch werd neergezet en menstruatie in verband werd gebracht met zwakte, criminaliteit en krankzinnigheid, toont de praktijk dat deze visie niet altijd gemakkelijk was aan te tonen en bovendien altijd bepaald werd door een juridisch kader.

Menstruatie en de gerechtelijke geneeskunde

In de vroegmoderne tijd domineerde de humeurenleer als paradigma om lichamelijke functies te verklaren. Het lichaam bestond volgens deze leer uit vier humeuren: zwarte gal, gele gal, bloed en slijm. Gezondheid betekende een balans tussen de humeuren en een constante beweging van vloeistoffen. Menstruatie werd in het algemeen gezien als teken van gezondheid en de afwezigheid of stagnatie daarvan, als ziekte. De humeurenleer beschouwde menstruatie als een middel om overvloedige of schadelijke zaken uit het lichaam te verwijderen. Binnen deze algemene interpretatie werden verschillende bestaansredenen voor menstruatie aangewezen. Menstruatie zou bijvoorbeeld het bloed, dat zich in het vrouwenlichaam had opgehoopt om een eventuele foetus te voeden, na het ontbreken van bevruchting afvoeren.³

In haar studie van de gynaecologie in Nederland in de negentiende eeuw wees Lidy Schoon op enkele veranderingen in de interpretatie van menstruatie:

1 Harry Oosterhuis, 'Treatment as punishment. Forensic psychiatry in The Netherlands (1870-2005)', *International Journal of Law and Psychiatry* 37 (2015) 37-49; Harry Oosterhuis en Jessica Slijkhuis, *Verzichte zenuwen en zeden. De opkomst van de psychiatrie in Nederland (1870-1920)* (Rotterdam 2012) 207-239.

2 Willemijn Ruberg, 'Onzekere kennis. De rol van forensische geneeskunde en psychiatrie in Nederlandse verkrachtingszaken (1811-1920)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) 87-110.

3 Willemijn Ruberg, 'The tactics of menstruation in Dutch cases of sexual assault and infanticide, 1750-1920', *Journal of Women's History* 25 (2013) 14-37, aldaar 17-19.

tot het midden van de negentiende eeuw hingen Nederlandse artsen de humeurleer nog aan en zagen zij menstruatie als teken van gezondheid omdat zij overvloedig bloed verwijderde. Rond 1850 werd menstruatie gezien als teken van vruchtbaarheid en gelijkgesteld met ovulatie. Aan het einde van de negentiende eeuw kreeg menstruatie in het medische discours de connotatie van ziekte. Het feit dat vrouwen maandelijks bloedden werd dan ook beschouwd als teken van hun ongeschiktheid voor studie of maatschappelijke functie. Pas in 1930 werd de precieze relatie tussen ovulatie en menstruatie ontdekt en werd menstruatie definitief gezien als teken van het uitblijven van zwangerschap.⁴

Aan het einde van de negentiende eeuw stelden verschillende artsen en psychiaters een relatie vast tussen de fysieke kenmerken van vrouwen en hun geneigdheid tot crimineel gedrag en/of psychose. Vrouwen die menstrueerden, zwanger waren, borstvoeding gaven, aan het bevallen waren of zich in de overgang bevonden, waren gepredisponeerd tot criminaliteit, geweld en krankzinnigheid. De reflextheorie (1863) stelde dat menstruatie gepaard ging met prikkels aan de hersenen. Hierdoor was menstruatie ook een psychisch verschijnsel en dus een zaak waar psychiaters zich over konden uitlaten.⁵ De Leidse hoogleraar psychiatrie Gerbrandus Jelgersma (1859-1942) sprak van een ‘menstruele psychose’, en noemde tevens zwangerschap, bevalling en climacterium als belangrijke oorzaken van het optreden van psychische stoornissen.⁶

De jurist Cornelis Loosjes besteedde in zijn proefschrift *Bijdrage tot de studie van de criminaliteit der vrouw* (1894) uitgebreid aandacht aan de menstruatie. Hij stelde dat psychosen het gevolg konden zijn van menstruatie, zwangerschap, kraambed, menopauze en hysterie door het sympathisch verband tussen de baarmoeder en de hersenen. Tot de menstruele psychosen behoorden kleptomanie, pyromanie, monomanie, erotomanie en nymfomanie.⁷ Loosjes signaleerde ook enkele problemen met betrekking tot deze theorieën: ten eerste was het bij enkele beroemde auteurs onduidelijk of met menstruatie menstruatiestoornissen of het intreden der menstruatie werd bedoeld.⁸ Ten tweede leidde menstruatie niet per definitie tot geweld of psychose: ‘Men behoeft slechts dan de menstruatie als een gevaarlijke functie van het geslachtsleven te beschouwen, wanneer men met vrouwen te doen heeft, die van nature gepredisponeerd zijn voor een der psychosen.’⁹ Hij was een van de weinige wetenschappers die voorzichtig een vraagteken zette bij de theorieën over menstruatie en criminaliteit.

4 Lidy Schoon, *De gynaecologie als belichaming van vrouwen. Verloskunde en gynaecologie 1840-1920* (Zutphen 1995) 166-178.

5 C. Winkler, ‘De vrouw en de studie te midden der vrouwenbeweging’, in: H. Treub en C. Winkler, *De vrouw en de studie* (Haarlem 1898), 31-65, aldaar 40; A.O.H. Tellegen, ‘Eenige beschouwingen over krankzinnigheid, hare oorzaken en hare behandeling’, *Psychiatrische bladen* 2 (1884) 5-47; ‘Wetenschappelijke mededeelingen. Invloed der menstruatie op chronische psychosen’, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 32 I (1896) 892-893.

6 G. Jelgersman, *Leerboek der psychiatrie*. Eerste deel (Amsterdam 1911) 299.

7 Cornelis Loosjes, *Bijdrage tot de studie van de criminaliteit der vrouw* (Haarlem 1894) 195-202.

8 Loosjes, *Bijdrage tot de studie van de criminaliteit der vrouw*, 197.

9 Ibidem, 201.

Uit deze ‘menstruele psychosen’ concludeerden sommige artsen dat vrouwen die in deze staat een misdaad pleegden, ontoerekeningsvatbaar waren. Met name in brandstichtingszaken werd vaak een verband gelegd tussen puberteit, menstruatie, pyromanie en (on)toerekeningsvatbaarheid.

Pyromanie in de gerechtelijke geneeskunde

De gerechtelijke geneeskunde en psychiatrie waren in de negentiende eeuw opkomende wetenschappen. Getracht werd vormen van krankzinnigheid te classificeren en een theorie te ontvouwen over hun relatie met ontoerekeningsvatbaarheid in de rechtspraak. De Franse psychiater Philippe Pinel (1745-1826) had rond 1800 de notie ‘manie sans delire’ naar voren gebracht: emotionele verwarring zonder ziekte van het verstand. In 1816 verving een andere Franse psychiater, Jean Etienne Esquirol (1772-1840), deze notie door het nieuwe psychiatrische ziektebeeld van de ‘monomanie’, ofwel gedeeltelijke krankzinnigheid. Het ging hier om psychisch gezonde personen, wier geest slechts gedeeltelijk (en tijdelijk) niet functioneerde. Deze monomanie zou alleen waarneembaar zijn voor psychiaters.¹⁰ Daardoor zouden leken niet langer krankzinnigheid kunnen herkennen.

In de jaren 1830 werden verschillende subcategorieën van monomanie bedacht, zoals kleptomanie en pyromanie. De Franse psychiater Charles Marc (1771-1840) was de eerste die de term pyromanie gebruikte in 1833. Esquirol bouwde hierop voort. Hoewel Marc als de vader van de pyromanie wordt gezien, was het begrip een paar decennia eerder in Duitsland al bekend. In deze jaren werd brandstichting gezien als een irrationele daad zonder motief. De lust tot brandstichting zou veroorzaakt zijn door een verstoorde somatische en psychoseksuele ontwikkeling; de misdaad zou voornamelijk door adolescenten worden gepleegd.¹¹

Hoewel verschillende auteurs pyromanie bij jongens en meisjes analyseerden, werd de nadruk steeds vaker gelegd op de puberteit bij meisjes. De Duitse fysioloog en patholoog Adolph Christian Henke (1775-1843) stelde dat een irreguliere menstruatie de hersenen kon beschadigen. De Duitse gynaecoloog en verloskundige Friedrich Osiander (1759-1822) legde de nadruk op de verandering in doorbloeding gedurende de puberteit: het bloed van de slagaderen zou getrokken worden naar de geslachtsorganen, terwijl het bloed van de aderen zich verzamelde in de hersenen; dit donkere, met meer koolstof verzadigd bloed, maakte de optische zenuw ongevoeliger, waardoor de stimulus van sterk licht als meer plezierig werd ervaren. Osiander legde de nadruk op de gevolgen

10 I. Weijers en F. Koenraadt, ‘Toenemende vraag naar expertise. Een eeuw forensische psychiatrie en psychologie’, in: F. Koenraadt, C. Kelk en J. Vijselaar (red.), *Tussen behandeling en straf. Rechtsbescherming en veiligheid in de twintigste eeuw* (Deventer 2007) 1-65, aldaar 7-8.

11 J. Andrews, ‘From stack-firing to pyromania. Medico-legal concepts of insane arson in British, US and European contexts, c. 1800-1913. Part 1’, *History of Psychiatry* 21 (2010) 243-260.

van de puberteit voor meisjes, vooral doordat het bloed voor de menstruatie donkerder werd. Zijn redenering werd overgenomen door de Nederlandse arts Henricus Thijssen (1787-1830). Thijssen wees op de ‘gestoorde maandelijke zuivering’ in het tijdperk der geslachtsontwikkeling. Deze verhinderde geslachtsontwikkeling zou brandstichtingszucht verklaren.¹² Thijssen zag een zucht tot brandstichting als typerend voor de vrouwelijke puberteit. Moord en diefstal hoorden bij de zwangerschap, kindermoord en mishandeling bij de fase direct na de bevalling en furieus gedrag of zelfmoord bij menopauzale vrouwen. Bij jongens bestond bovendien geen direct verband tussen de hersenen en de geslachtsdelen (mede door de zaadlozing); zij konden hun geslachtsdrift bedwingen door maatschappelijke bezigheden.¹³

Nog in 1860 schaarde raadsheer Adriaan van Deinse (1808-1867) zich bij deze theorieën. Van Deinse vatte de bestaande medische en juridische literatuur samen en constateerde dat lichaam en geest een sterke invloed hadden op elkaar. Vooral de lichamelijke conditie van vrouwen had invloed op hun geestesgesteldheid: brandzucht, steelzucht en moordzucht waren het resultaat. Dit zou met name in het tijdperk van de geslachtsontwikkeling gelden (maar dan voor beide seksen).¹⁴

In veel van deze theorieën over de relatie tussen puberteit, menstruatie en brandstichtingszucht blijft onduidelijk of deze toestand standaard was voor de puberteit, of alleen gold voor een late lichamelijke ontwikkeling van het meisje. En ging het nu om een verlate of een geblokkeerde menstruatie? Sommige artsen claimden dat de baarmoeder de energie uit de hersenen opzoo, waardoor krankzinnigheid werd veroorzaakt. Anderen dachten dat geestesstoornissen als pyromanie hun oorzaak hadden in de opeenhoping van het bloed in het lichaam door een geblokkeerde menstruatie.

In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide de kritiek op de notie van pyromanie als aparte vorm van krankzinnigheid. Sommige psychiaters geloofden überhaupt niet in deze diagnose, anderen vonden dat niet alle brandstichting tot pyromanie te herleiden was of dat pyromanie geen aparte classificatie verdiende. Vooral het idee dat pyromanen geen motief hadden, kreeg kritiek. Juist adolescenten stichtten vaak branden uit sociale motieven als wraak op hun werkgevers of heimwee.¹⁵

12 H.F. Thijssen, ‘Geregtelijke geneeskunde. Brandstichtings-zucht in verband met geslachtsontwikkeling’, in: C.A. den Tex en J. van Hall (red.), *Bijdragen tot rechtsgeleerdheid en wetgeving* I (Amsterdam 1826) 358-367.

13 H.F. Thijssen, *Geregtelijke geneeskunde. Lichamelijke oorzaken welke de toerekening van daden wegnemen of verminderen – Brandstichtingszucht – Wat behoort er over dit geheele onderwerp in een Wetboek van Strafrecht bepaald te worden?* (Amsterdam 1830), eerder verschenen in *Bijdragen tot Rechtsgeleerdheid en Wetgeving* deel V, nr. 4 (1828).

14 A.J. van Deinse, *De algemeene beginselen van strafregt* (tweede herziene druk, Middelburg, 1860) 120-121.

15 Lydia Dalhuisen, *Firesetters and their fires in the Netherlands. Identification, individualization and treatment* (proefschrift Universiteit Utrecht 2015, te verschijnen). J. Andrews, ‘From stack-firing to pyromania. Medico-legal concepts of insane arson in British, US and European contexts, c. 1800-1913. Part 2’, *History of Psychiatry* 21 (2010) 387-405.

Pyromanie en ontoerekeningsvatbaarheid

Geïnspireerd door het werk van Pinel en Esquirol werd in 1838 in de Code Pénal ingevoerd dat pyromanie, als een type monomanie, een oorzaak voor ontoerekeningsvatbaarheid kon zijn. Het eerste Nederlandse handboek voor de gerechtelijke geneeskunde, van Anthonij Moll (1786-1843), beschreef brandstichting als veroorzaakt door een specifieke vorm van melancholie: een vorm van verstandsverbijstering. Een andere oorzaak was *imbecillitas* of onnozelheid. Ook wees Moll naar de irreguliere lichamelijke ontwikkelingen van beide seksen tijdens de puberteit, die invloed konden hebben op de geest.¹⁶

Aangezien op opzettelijke brandstichting de doodstraf stond (deze werd in 1870 afgeschaft, maar al in 1854 was na een wetswijziging brandstichting zonder gevaar voor personen niet meer kapitaal) was een verklaring van ontoerekeningsvatbaarheid een belangrijke manier om deze straf te ontlopen. Met name vanaf het midden van de negentiende eeuw werd dit bekritiseerd door tegenstanders van de theorieën over pyromanie. Zij verklaarden de krankzinnigheidsdiagnoses uit de zware straffen die op brandstichting stonden. Thijssen wees in Nederland ook op het gevaar dat de wet waardeloos zou worden wanneer medici voor ieder vergrijp criminelen ontoerekeningsvatbaar verklaren.¹⁷ Bovendien betwijfelden aan het einde van deze eeuw steeds meer auteurs het bestaan van pyromanie: brandstichtingszucht kon niet alleen een symptoom van een algemene geestesziekte zijn, maar kon ook geveinsd worden, zo stelde Koster in zijn handboek voor de forensische geneeskunde in 1877.¹⁸

Wet en straffen

De rol van de forensische geneeskunde in Nederlandse brandstichtingszaken is tot nu toe slechts zijdelings aan de orde gekomen, in werken over gratieverlening en de geschiedenis van dienstmeisjes.¹⁹ De zaken die in deze werken worden besproken dateren van de eerste helft van de negentiende eeuw. In dit artikel bespreek ik systematischer bestudeerde brandstichtingszaken, namelijk al die zaken waarin jonge vrouwen terecht stonden voor een van de provinciale hoven van Noord-Holland. Als aanvullende bron is het juridische tijdschrift *Weekblad van 't Regt* gebruikt.²⁰ Ik richt mij vooral op de rol van de forensi-

16 A. Moll, *Leerboek der geregeltelijke geneeskunde, voor genees- en regtskundigen* 1 (Arnhem 1825) 331-332, 375-380, 402.

17 Thijssen, 'Geregeltelijke geneeskunde', 358.

18 W. Koster, *Leerboek der gerechtelijke geneeskunde voor artsen en rechtsgeleerden* (Tiel 1877) 109. Zie ook Nicolaas Donkersloot, *Geneeskundige Courant* 9 (1855) nr. 3-22.

19 S. van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland, 1806-1870* (Amsterdam 1987); Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huisboudelijke arbeid in Nederland (1840-1920)* (Amsterdam 1996) 16-29. Voor Duitsland, zie Regina Schulte, *Das Dorf im Verhör. Brandstifter, Kindsmörderinnen und Wilderer vor den Schranken des bürgerlichen Gerichts Oberbayern 1848-1910* (Reinbek 1989) 91-117.

20 Ik dank Nathanje Dijkstra en Boudien de Vries voor hulp bij het onderzoek.

sche geneeskunde en psychiatrie in deze zaken en heb zaken uit het einde van de negentiende eeuw met eerdere brandstichtingszaken vergeleken. Is er aan het einde van de negentiende eeuw twijfel aan het bestaan van pyromanie en heeft het afschaffen van de doodstraf een ontoerekeningsvatbaarheidspleidooi minder noodzakelijk gemaakt? Verdwijnt daarmee ook het beroep op menstruatie? Bovendien: hoe wordt het verband tussen pyromanie, menstruatie en puberteit in de praktijk precies onderzocht?

De meeste dienstmeisjes stichtten brand uit wraak. Vaak waren er problemen met de werkgever (die hen soms ook seksueel lastig viel) of hadden ze heimwee en probeerden ze zo onder hun dienstverband uit te komen. Brandstichtingszaken waarin de verdachten ouder waren, draaiden meestal om het verkrijgen van verzekeringspremies na brand. Van de elf zaken van van brandstichting beschuldigde meisjes of jonge vrouwen, die ik in totaal heb bestudeerd,²¹ wordt in alle zaken enige vorm van krankzinnigheid of ontoerekeningsvatbaarheid besproken, al dan niet op basis van pyromanie. Vijf meisjes werden vrijgesproken; drie kregen de doodstraf (zij kregen alle drie gratie, hun straf werd omgezet in langdurige opsluiting in de gevangenis); drie werden veroordeeld tot enkele jaren gevangenisstraf, met inachtneming van verzachtende omstandigheden (alle drie uit de periode 1880-1885).

Sibo van Ruller vond in totaal 115 gratiedossiers van ter dood veroordeelde brandstichters uit de periode 1806-1870. Dit betrof 14 meisjes in de leeftijd van 21 en jonger. Zij verkregen allen gratie. Von Ruller stelt dat het eerste Nederlandse lichamelijk en geestelijk onderzoek naar pyromanie bij een jonge vrouw plaatsvond in 1825: bij de zestienjarige dienstbode Mina Slomp. Het onderzoek werd uitgevoerd door dr. Scherenberg, die in zijn rapport verwees naar Pinel en Esquirol wat betreft de monomanie en naar Henke en Osiander aangaande de relatie tussen een gestoorde geslachtelijke ontwikkeling, de hersenen en de neiging tot brandstichten. Scherenberg gaf toe dat de aard van het causaal verband onduidelijk was, maar hij stelde dat bij een onderdrukking van de menstruatie of een ongeregelde ontwikkeling daarvan, onzuiver bloed zich ophoopt, wier scherpte de oogzenuwen kan prikkelen en zich op vuur en brand kan richten. Het ziektebeeld zou gelden voor meisjes in de leeftijd van 12-20 jaar met groeistoornissen en een te groot hoofd, alsmede storingen bij de ontwikkeling van de voorplantingsorganen, tot uiting komend in de te late inzet van de menstruatie waardoor de werking van de hersenen wordt verhin-

21 Vijf van deze zaken komen uit de secundaire literatuur of uit het *Weekblad van 't Regt*: Mina Slomp (1825); Marretje Moonen (1839); Antje van Harten (1844); Femmetje Veenhof (1846); Hendrica Louise (1851); Petronella van Langen (1854). De andere zes zaken komen uit de archieven van de provinciale gerechtshoven uit Noord-Holland: Hendrikje van der Vliert (1818); Jannetje Slot (1854); Anna van Kernebeek (1880); Petronella van 't Walderveen (1885); Willempje Schotsman (1885). Ik heb geen zaken kunnen vinden waarin artsen of psychiaters als getuigen-deskundigen optraden bij jongens die brand hadden gesticht en zich specifiek over deze kwestie bogen. Wel vermeldt het *Weekblad van 't Regt* 102 (22 juni 1840) een zaak uit 1840 waarin drie jonge mannen terecht stonden voor brandstichting. Van een van hen (22 jaar) wordt de hoop uitgesproken dat men monomanie als verdediging kan aanvoeren.

derd, alsmede in storingen in de bloedsomloop. Mina's lichaam voldeed aan deze beschrijving van een pyromane: ze had een te groot hoofd bij een te klein lichaam, haar lijf was te dik, haar begripsvermogen zeer beperkt, ze had duizelingen en bloedstuwingen naar het hoofd en het ontbrak haar aan een redelijk motief voor haar misdaden.²²

De rechtszaak van Mina Slomp uit 1825 lijkt inderdaad de eerste zaak waarin artsen een vrouwelijke verdachte van brandstichting lichamelijk en geestelijk onderzochten om haar toerekeningsvatbaarheid na te gaan. Wel hadden artsen al eerder ideeën over het verband tussen lichaam, geest en brandstichting, zo blijkt uit de rechtszaak tegen de elfjarige Hendrikje van der Vliert uit 1818. Als getuige-deskundige trad in deze zaak Henricus Thijssen op, stadsdokter en als geneesheer aan het binnen- en buitengasthuis in Amsterdam verbonden, die in 1826 en 1828 zou publiceren over het verband tussen pyromanie, menstruatie en puberteit. In 1828 zou hij hoogleraar aan de Klinische School en het Athenaeum Illustre in Amsterdam worden. Thijssen, in 1818 ook verbonden aan het tuchthuis in Amsterdam, verklaarde dat de verdachte: 'aan wormziekte lydt, welke dikwerf door gemoeds & verstands gebreken vergezeld gaat, en niet zelden met begeerte naar vuur en brandstichting vereenigd wordt gevonden'.²³ Menstruatie of puberteit werd hier niet vermeld. Hendrikje werd vrijgesproken op basis van artikel 66 (relevant voor kinderen onder de zestien): zij had niet gehandeld met oordeel des onderscheids en was dus ontoerekeningsvatbaar. Wel werd ze voor acht jaar in een verbeterhuis geplaatst.

Een andere beroemde casus uit 1839, die van het dienstmeisje Marretje Moonen, vertoont veel overeenkomsten met die van Mina Slomp. Zij had uit wraak brand gesticht in de hooizolder van haar werkgever, die haar had ontslagen. Professor Jacobus Schroeder van der Kolk (1797-1862), psychiater en hoogleraar anatomie en fysiologie aan de Universiteit Utrecht, en de arts N.P. Visscher werden als getuigendeskundigen gevraagd. Zij concludeerden dat de brandstichting gevoed werd door pyromanie, veroorzaakt door Marretjes onregelmatige menstruatie, die tot een tekort aan bloedtoevoer naar het brein had geleid, waardoor krankzinnigheid was veroorzaakt. Ze noteerden haar 'hoogst bekrompen geestesvermogens, aan onnozelheid grenzende'. Daarom zou ze geen krankzinnigheid of stompzinnigheid veinzen: 'Op het uiterlijk aanzien vertoonde zij ons iemand van een dik en log ligchaamsgestel, en wiens gelaat eenvoudigheid en domheid, maar geenzins eenig spoor van fijne geslepenheid en list om te misleiden doorstraalde'.²⁴

Verwijzend naar literatuur stelden zij vast dat alle kenmerken van de ziekelijke neiging tot pyromanie van toepassing waren op Marretje: een jeugdige leeftijd (12-20/23 jaar); ongeregelheden in de menstruatie, die een verstoring

22 Van Ruller, *Genade voor recht*, 170-173.

23 Noord-Hollands Archief Haarlem (NHA), Archief Hof van Assisen Amsterdam, inv. nr. 205, zaak Hendrikje van der Vliert (1818).

24 P.H.B. van Golstein, J.L.C. Schroeder van der Kolk en N.P. Visscher, *Marretje Moonen, van brandstichting beschuldigd en wegens brandstichtingszucht vrijgesproken* (Utrecht 1840) 40.

van bloedsomloop veroorzaken; sterke congestie naar het hoofd, duizeligheid van geest; een stille en betrokkene houding; een ‘schijn van wezenloosheid’ en hoogst geringe geestvermogens; en haar onvermogen om een verklaring voor haar daad te geven.²⁵ Marretje was twintig jaar. Haar menstruatie was onregelmatig en ze klaagde over aanhoudende hoofdpijn, met name op de kruin van het hoofd en het voorhoofd – plaatsen die, aldus de medici, het nauwst in verband stonden met dat gedeelte van de hersenen waar de waanzin gelokaliseerd kon worden. Hiermee in overeenkomst toonde het dienstmeisje ‘een groot gebrek van geheugen, een dofheid van geest en moeilijkheid van denken’, dat verklaard werd uit de sterke aandrang van bloed naar het hoofd. De gevangenisbewakers verklaarden dat ze meestal stil in gedachten was verzonken. Voorts gaf ze geen verklaring voor haar daad, noch toonde ze besef van de gevolgen daarvan.²⁶

De rechtbank nam dit oordeel echter niet over en zij werd ter dood veroordeeld. Een week na de zitting werd ze naar de krankzinnigeninrichting van Utrecht gebracht, waar ze toch wettelijk krankzinnig werd verklaard en de rechtszaak werd uitgesteld. Toen ze hersteld was kon ze voor de rechtbank verschijnen, die haar ontoerekeningsvatbaar verklaarde op basis van krankzinnigheid. Haar advocaat Goltstein publiceerde samen met de deskundigen een boek hierover, waarin hij verwees naar pyromanie in het werk van Friedreich, Marc en Thijssen.²⁷ Als de rechters niet verzochten om de professionele inzichten van medici, vroegen de advocaten daar wel om, bewust als ze waren van de mogelijkheid tot vrijspraak op basis van krankzinnigheid.

Kortom, verschillende brandstichtingszaken uit deze periode²⁸ vertonen grote overeenkomsten: ze betreffen alle jonge dienstmeisjes die geen motief lijken te hebben voor brandstichting en ontoerekeningsvatbaar worden verklaard op basis van de relatie tussen geslachtsontwikkeling, bloed en krankzinnigheid. In alle zaken wordt naar dezelfde experts verwezen en wordt geleund op medische expertise. In andere rechtszaken werd in deze periode niet vaak een medisch deskundige ingeroepen om toerekeningsvatbaarheid vast te stellen, onder meer omdat het strafrecht niet gericht was op de dader als persoon, maar op de daad, en weinig ruimte bood voor onderzoek naar zijn geest.²⁹

Twijfels aan pyromanie aan het einde van de negentiende eeuw

Vrijwel al deze elementen keren terug in de brandstichtingszaken die dateren van het einde van de negentiende eeuw. Deskundigen uitten toen twijfel over het bestaan van het concept pyromanie, maar ook zonder dit begrip kon on-

²⁵ Van Goltstein, *Marretje Moonen*, 41.

²⁶ *Ibidem*, 42.

²⁷ *Idem*.

²⁸ Zie ook de zaak van Antje van Harten (1844), in: Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 16-29.

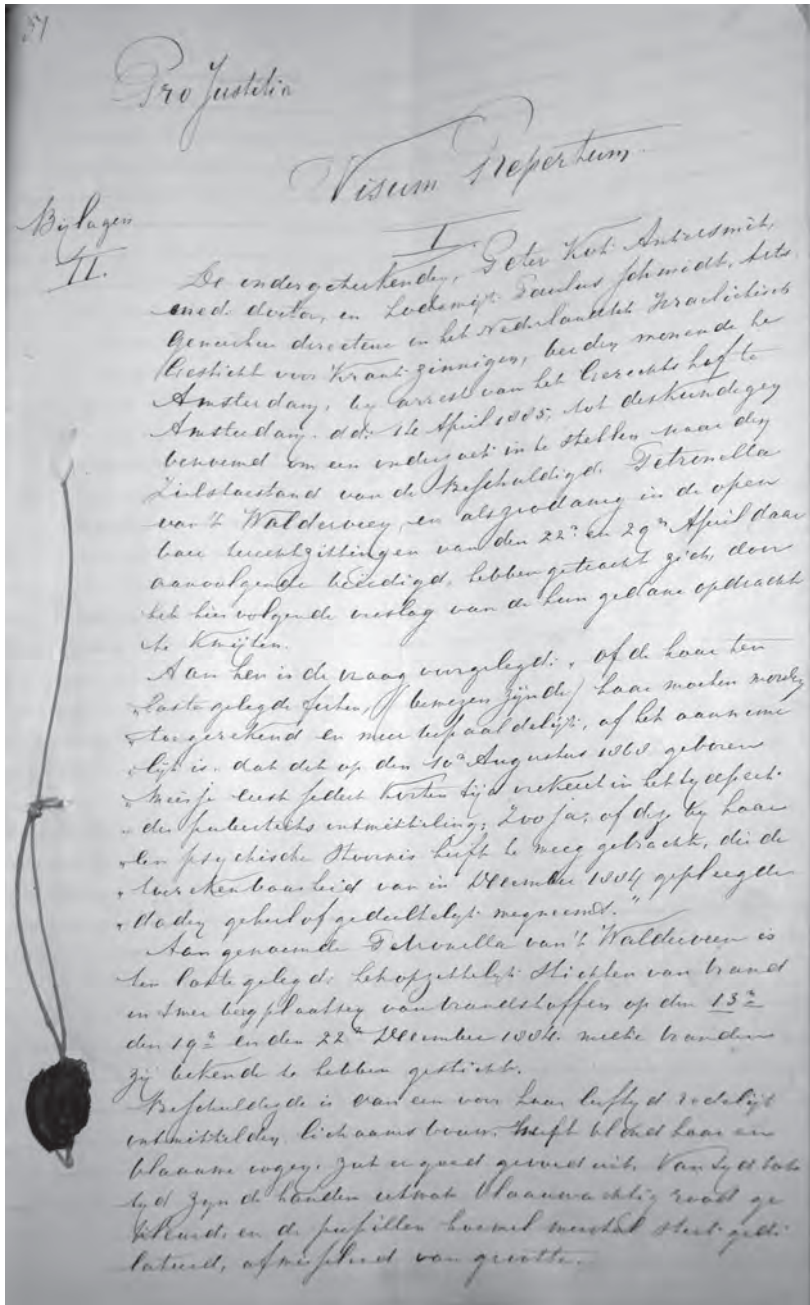
²⁹ Willemijn Ruberg, ‘Travelling knowledge and forensic medicine. Infanticide, body and mind in the Netherlands, 1811-1911’, *Medical History* 57 (2013) 359-376.

toerekeningsvatbaarheid worden onderzocht. Daarbij bleef de puberteit een ijkpunt.

Een interessante zaak is die van de zestienjarige Petronella van 't Walderveen, die brand had gesticht in twee bergplaatsen van brandstoffen achter de woning van haar ouders in Wilnis. Haar advocaat bepleitte ontoerekeningsvatbaarheid, maar dat werd niet door het Gerechtshof Amsterdam overgenomen. Het Hof stelde dat zelfs al zou het meisje geen motief hebben gehad (dit suggereerde haar advocaat), dan zou ze nog toerekeningsvatbaar zijn. De deskundigen constateerden bovendien geen krankzinnigheid en het Hof verenigde zich met hun oordeel. Ze werd veroordeeld tot drie jaar gevangenisstraf, waarbij haar jonge leeftijd werd gezien als verzachtende omstandigheid. Omdat uitgebreide procesdossiers bewaard zijn gebleven, weten we gedetailleerd wie er allemaal hun mening gaven over Petronella. Naast haar voormalig hoofdonderwijzer, haar ouders en verschillende burens, kwamen diverse wetenschappers aan het woord.

Petronella was als dienstmeisje al eerder, in de zomer van 1884, wegens diefstal veroordeeld. De adjunct-directrice van de gevangenis werd daarom gevraagd naar haar mening. Zij vond de verstandelijke vermogens van het meisje normaal, en zag haar als een 'hoogst ondeugend en ongevoelig kind met een zeer kwade inborst'. In maart 1885, toen Petronella in de gevangenis zat wegens brandstichting, in afwachting van haar proces, werd zij onderzocht door de officier van gezondheid 1ste klasse, H.F.A. Giesbers, belast met de geneeskundige dienst in de gevangnissen in Utrecht. Hij verklaarde dat haar lichaam en geest gezond waren en dat zij voor haar stand een vrij goede opvoeding had ontvangen. Ze was ervaren in lezen, schrijven en rekenen. Op hem, de adjunct-directrice, de onderwijzeres en de bewaarsters maakte zij de indruk 'eene meer dan gewone sluwheid te bezitten, om hare fouten zooveel mogelijk te verbergen'. Hoewel hij vond dat er geen sprake was van krankzinnigheid, hield hij wel de optie open om te spreken van een mindere toerekeningsvatbaarheid vanwege haar jeugdige leeftijd en het feit dat zij korte tijd na het plegen van de misdaad in de gevangenis was gaan menstrueren. Tijdens het proces werd de medisch doctor Peter Kok Ankersmit en Lodewijk Paulus Schmidt, geneesheer-directeur in het Nederlandsch Israelitisch Gesticht voor Krankzinnigen in Amsterdam, verzocht de vraag te beantwoorden of Petronella inderdaad sinds kort in de puberteit verkeerde en zo ja, of deze bij haar een psychische stoornis had teweeggebracht waardoor ze (gedeeltelijk) ontoerekeningsvatbaar was. Zij concludeerden dat het meisje wel in de puberteit was in december 1884, maar dat hierdoor geen psychische stoornis was ontstaan.

Om te onderzoeken of het meisje menstrueerde, hadden zij informatie van haar moeder nodig, die verklaarde dat haar dochter voor de misdaad nog niet gemenstrueerd had. Naar eigen zeggen begon Petronella enkele dagen na haar opname in de gevangenis te menstrueren. Deze menstruatie was echter onregelmatig. Het lijkt alsof de artsen hier afhankelijk waren van de mondelinge mededelingen van Petronella en haar moeder. Wel verrichten ze zelf uitgebreid lichame-

Afb. 1 Visum repertum zaak Petronella van 't Walderveen, door medici Peter Kok Ankersmit en Lodewijk Paulus Schmidt, 15 juni 1885. NHA, AGA, zaak Petronella van 't Walderveen, inv.nr. 83, foto door auteur.

lijk onderzoek: ze noteerden haar gezichtsuitdrukking, haar lichaamsbouw, de vorm van haar schedel en onderzochten haar geslachtsdelen. Ze concludeerden dat ze geen maagdenvlies meer had en dat haar vagina ruim was. Tevens schetsen ze uitgebreid haar familiegeschiedenis, wat het belang onderstreept van erfelijkheid en de invloed van de degeneratietheorie (het begrip stamt uit 1857, van de Franse psychiater Morel) in de tweede helft van de negentiende eeuw.³⁰

Verder was haar karakterontwikkeling van belang: tot haar vijftiende zou ze gehoorzaam en leergierig zijn geweest, daarna werd ze wilder en weigerde ze hard te werken, tot de teleurstelling van haar ouders. De deskundigen hadden verschillende gesprekken met Petronella. Ze constateerden dat ze een goed verstand had, maar in hun ogen sluw was en ontwijkende antwoorden gaf. Ze was ondoorgrondelijk: ‘Het gelaat van besch: staat altijd even strak, als een masque. Ze ziet de mensen “voorbij” en antwoordt veelal “Ja, dat zal wel zo zijn mijnheer.” of “Ja, als ik niet beter weet mijnheer”.’ De artsen hadden sterk de indruk dat Petronella iets voor hen voorborgen hield. Deze indruk werd versterkt door ‘het weinige schaamtegevoel van besch: bij het geneeskundig onderzoek en het onderzoek der genitalia.’ De deskundigen onderstreepten dat haar geïsoleerde opvoeding veel had nagelaten: ze verkeerde teveel onder (onbeschaafde) volwassenen, wat bij had gedragen aan haar weinig ontwikkelde schaamtegevoel. De ouders werkten zo hard dat ze vergaten dat hun kind ‘liefde’ nodig had. Hieruit blijkt duidelijk een nieuw oog voor de psychosociale kenmerken van de puberteit en opvoeding.

Naast aandacht voor de psychosociale achtergrond, valt wederom op hoe nauw lichaam en geest met elkaar verbonden zijn: menstruatie staat in direct verband met krankzinnigheid, die tevens wordt afgelezen aan het gezicht. Al in de achttiende eeuw had de Zwitserse filosoof en predikant Johann Kaspar Lavater (1741-1801) met zijn fysiognomie getracht de relatie tussen gezicht en karakter een wetenschappelijke basis te verschaffen, maar in de negentiende eeuw staat het verband tussen gezicht en schedel, karakter en criminaliteit natuurlijk het meest centraal bij de Italiaanse gestichtsarts en latere hoogleraar forensische psychiatrie Cesare Lombroso (1835-1909), die ook Nederlandse wetenschappers beïnvloedde.³¹

Medisch doctor Ankersmit, een van de twee tijdens het proces opgeroepen deskundigen, gaf in een aparte brief aan de rechter voorts een wetenschappelijke uiteenzetting over pyromanie. Onder verwijzing naar verschillende deskundigen (Schüle, Griesinger, Dagonet) liet hij zich sceptisch over pyromanie uit. Hij concludeerde dat pyromanie wel kon bestaan, maar zeldzaam was. De verstoorde puberteit kon samengaan met een erfelijke aanleg voor psychose

30 Van de achttienjarige Jannetje Slot werd genoteerd dat ze een onecht kind was en haar moeder krankzinnig. NHA, Archief Provinciaal Gerechtshof Noord-Holland, zaak Jannetje Slot, inv.nr. 47, 22 december 1854.

31 Douwe Draaisma, ‘De Hollandse schedelmeters’, *Feit & Fictie* 2 (1995) 50-73; *Op het eerste gezicht. Het veronderstelde verband tussen uiterlijk en innerlijk*. Tentoonstellingscatalogus Teylers Museum (Tiel 2014).

en leiden tot snel voorbijgaande hallucinaties, wanneer egoïstische motieven ontbraken. Bij normale personen gebeurde dit alleen bij koorts. Petronella had geen hallucinaties of zucht tot brandstichting, stelde Ankersmit. Integendeel: ze herinnerde zich alles en was koel, bedaard en beredeneerd.³²

In deze zaak uit 1885 is pyromanie als wetenschappelijk begrip op losse schroeven komen te staan, maar speelt nog steeds dezelfde thematiek van puberteit, lichamelijke en geestelijke ontwikkeling en mogelijke krankzinnigheid. De noodzaak om meisjes ontoerekeningsvatbaar en krankzinnig te verklaren was kleiner geworden met het verdwijnen van de doodstraf. Verschillende jonge brandstichtsters uit deze periode kregen daarom wel enkele jaren gevangenisstraf, maar werden niet ontoerekeningsvatbaar verklaard. Zoals de negentienjarige Willempje Schotsman, die drie jaar gevangenisstraf ontving, onder toepassing van verzachtende omstandigheden wegens ‘bekrompen verstandsontwikkeling’. Haar advocaat had om een deskundigenonderzoek gevraagd, omdat zij nog niet menstrueerde, aan toevallen leed en onbeduidende redenen had opgegeven voor haar misdaad, maar het Hof stemde hier niet in toe.³³

Menstruatie en lichaamsgeschiedenis

Het valt op dat hoewel specifieke concepten uit de forensische psychiatrie, zoals monomanie en pyromanie, in de tweede helft van de negentiende eeuw in onbruik raken, het onderliggende verband tussen de vrouwelijke geslachtsorganen, puberteit en krankzinnigheid of crimineel gedrag, intact blijft. Ik heb hiervoor twee verklaringen. Ten eerste lagen bepaalde elementen uit de invloedrijke humeurenleer nog steeds ten grondslag aan het denken over het lichaam. Het idee van een geblokkeerde menstruatie als teken van ziekte bleef ook in de negentiende eeuw opgeld doen. Ten tweede fungeerde menstruatie in het medisch discours als een ‘empty signifier’: een concept dat zo breed is dat er verschillende betekenissen op geprojecteerd kunnen worden, maar dat tegelijkertijd net specifiek genoeg is om betekenis te hebben. In alle medische teksten wordt menstruatie vaak en als vanzelfsprekend begrip vermeld, terwijl de auteurs meestal niet aangeven waar ze het precies over hebben (een geblokkeerde menstruatie of het begin van de menstruatie bijvoorbeeld). Bovendien verschuift de betekenis van menstruatie ook nog door de tijd heen: met name in de tweede helft van de negentiende eeuw begint de pathologie van de menstruatie te overheersen.

Historici hebben verschillende duidingen van de negentiende-eeuwse omgang met menstruatie gegeven. Julie-Marie Strange heeft beschreven hoe psychiaters in laatnegentiende-eeuwse krankzinnigeninrichtingen in Engeland en Wales de vrouwelijke patiënten verzochten om hun ervaringen met menstruatie te vertellen. Ze noteerden de kwantiteit, kwaliteit en regelmatigheid van

32 NHA, Archief Gerechtshof Amsterdam (AGA), zaak Petronella van 't Walderveen, inv.nr. 83, 6 april 1885.

33 NHA, AGA, zaak Willempje Schotsman, inv.nr. 10 en 85, 22 september 1885.

de *menses*. Niet alleen gebruikten deze psychiaters deze informatie om de aard van de geestesziekte vast te stellen, ook droeg het discours over een normale of afwijkende menstruatie bij aan het formeren van ideaalbeelden van vrouwelijkheid door deze mannelijke psychiaters. Het gaat hier dus om disciplineren van het vrouwelijke lichaam, een benadering die door vele lichaamshistorici in navolging van Michel Foucault is gehanteerd.³⁴ Elders heb ik laten zien dat er niet altijd sprake is van disciplineren als het gaat om verhalen over menstruatie. In rechtszaken die draaien om verkrachting en kindermoord bijvoorbeeld, kon menstruatie vele betekenissen hebben. In verkrachtingszaken kwam menstruatie in de gerechtsdossiers naar voren als barometer van gezondheid (menstrueerde het verkrachte meisje al, en was ze daarmee lichamelijk ‘rijp’ voor seksueel contact?) en als teken van het ontbreken van zwangerschap. Ongehuwde dienstmeisjes die beschuldigd waren van kindermoord werden soms lichamelijk onderzocht om te zien of ze pas waren bevallen. Tijdens verhoren probeerde de politie erachter te komen wat er was gebeurd. Veel vrouwen verdedigden zich door te stellen dat ze niet hadden geweten dat ze zwanger waren, of dat ze een miskraam hadden gehad. Ze konden hierbij de verschillende betekenissen van menstruatie goed gebruiken. Het verband tussen menstruatie en zwangerschap stond niet vast. Het uitblijven van de menstruatie betekende noch in de populaire cultuur, noch voor artsen, uitsluitend zwangerschap. Vaker werd zwangerschap gedefinieerd als het voelen van leven door de vrouw. De van kindermoord beschuldigde dienstmeisjes gebruikten de verschillende betekenissen van menstruatie strategisch, om zo hun vrijspraak te bepleiten. Ik heb daarom gesproken van de ‘tactiek van menstruatie’, aansluitend bij het werk van Michel de Certeau, die de creativiteit van gewone mensen benadrukt, wanneer zij geconfronteerd worden met strategieën van machtige organisaties of mensen.³⁵

Na bestudering van bovenstaande brandstichtingszaken komen er weer andere functies van menstruatie in het vizier. Hier is er deels wel sprake van disciplineren, want artsen constateren of de menstruatie normaal of abnormaal is, en relateren dit aan krankzinnigheid. Er is in deze zaken minder ruimte voor tactische of strategische verhalen van de vrouwen zelf: het zijn de artsen en hoogleraren die de menstruatie duiden en het verband met de geest leggen. Toch is deze disciplineren niet compleet: niet omdat vrouwen zich hiertegen verzetten, zoals in kindermoordzaken, maar omdat de medische interpretatie van menstruatie niet eenduidig is. Artsen geven toe dat ze niet precies het verband kunnen karakteriseren tussen menstruatie en geestesziekte en advocaten en rechters accepteren hun deskundige meningen niet altijd.

Dit springt in het oog door te focussen op lichaamspraktijken, een benadering voorgestaan door historica Geertje Mak.³⁶ In haar onderzoek naar me-

34 Voor een overzicht van de lichaamsgeschiedenis zie Iris Clever en Willemijn Ruberg, ‘Beyond cultural history? The material turn, praxiography and body history’, *Humanities* 3 (2014) 546-566.

35 Ruberg, ‘The tactics of menstruation’, 14-37.

36 Geertje Mak, ‘Lichaamsgeschiedenis, sekse en zelf’, *Lijf en leden. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 28 (2008) 34-60.

dische behandelingen van hermafroditisme in de negentiende eeuw, laat Mak zien hoe in de praktijk de duiding van sekse afhankelijk was van veranderende technieken. Bovendien konden artsen hun patiënten vaak geen geslachtsverandering opdringen. Een eenzijdige benadering op een machtig medisch discours zou dit verhullen.³⁷ Mak stelt, in navolging van Annemarie Mol, voor in de lichaamsgeschiedenis de praxiografie te gebruiken: een focus op technieken en praktijken, waardoor waarbij iedere techniek een ander lichaam presenteert. Zo geeft het luisteren naar een patiënt die vertelt over haar menstruatie een ander lichaam dan een onderzoek van weefsel onder de microscoop. Deze benadering benadrukt de verschillen tussen lichamen, terwijl een focus op een machtig medisch discours hier vaak geen oog voor heeft. Toch ziet Mol ook praktijken die samenhang aanbrengen in de verschillende metingen en lichamen: een ‘virtual common object’, zoals de naam van een ziekte.³⁸

Een oog voor (medische) praktijken in brandstichtingszaken leert dat zowel ‘menstruatie’ als ‘pyromanie’ (of krankzinnigheid) samengestelde concepten zijn, waarvoor werk moet worden verricht om ze tot een ‘virtual common object’ te maken. De vele vermeldingen van menstruatie verhullen eigenlijk dat artsen hierover weinig informatie kunnen verkrijgen. Ze zijn meestal afhankelijk van de berichten van de verdachte zelf of van haar (groot)moeder. De negentienjarige dienstbode Antje van Harten, die in 1844 terecht stond voor moord, diefstal en brandstichting, werd in drie maanden tijd ongeveer veertig keer onderzocht in de gevangenis door de Leidse hoogleraar in de heel- en verloskunde Jacobus Broers en de geneeskundige P.M. Mess. Zij constateerden dat de menstruatie aanvankelijk gestoord was, en dat zwangerschap vermoed werd, maar dat deze uiteindelijk regelmatig werd. Tijdens haar menstruatie waren de deskundigen ‘bijzonder opmerkzaam’, maar zij konden niets bijzonders vaststellen. Wel noteerde professor Broers dat zij aan hoofdpijnen had geleden, wat in verband kon staan met de menstruatie.³⁹ In het geval van Marretje Moonen noteerden de deskundigen: ‘Zij heeft, volgens haar zeggen, de maandelijksche vloeijing niet altijd geregeld gehad, maar gewoonlijk te snel en te hevig, zoodat dezelve om de drie weken, of ook wel om de 14 dagen, vrij overvloedig terugkeerden, en dan weder eens geheel ontbraken.’ Hier blijkt dat een afwijkende menstruatie kon betekenen het uitblijven daarvan, maar ook het te snel of te hevig bloeden. Het is dus niet alleen onduidelijk *wat* er precies onderzocht moest worden aan de menstruatie, maar ook *hoe*: artsen bleven afhankelijk van mondelinge mededelingen van de vrouwen.

Waar de eerste stap in het proces van vaststellen van ontoerekeningsvatbaarheid dus al moeizaam was (een uitspraak over een normale of afwijkende menstruatie), was de tweede stap dat al helemaal: het verband tussen menstruatie

37 Geertje Mak, *Doubling sex. Inscriptions, bodies and selves in nineteenth-century hermaphrodite case histories* (Manchester 2012).

38 Annemarie Mol, *The body multiple. Ontology in medical practice* (Durham 2002) 5.

39 *Weekblad van 't Regt* (1844) nr. 470, 471, 472, 473 en 489. Zie ook Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 16-29.

en tijdelijke krankzinnigheid. Hoofdpijn kon hiervan een indicator zijn, maar ook kenmerken van het gezicht en de grootte van het lichaam. Als de deskundigen hiertussen een verband constateerden, moest vervolgens deze kennis nog geaccepteerd worden door het gerechtshof. Niet alleen kon er een discrepantie bestaan tussen de visie op het lichaam en de geest van de deskundigen enerzijds en het Hof of de advocaat anderzijds, ook bestond er een kloof tussen de samenhangende omschrijving van pyromanie, gebaseerd op de puberteit, zoals deze in wetenschappelijke publicaties van forensisch artsen en psychiaters met kracht werd gepresenteerd, en de moeizame gerechtspraktijk.

Conclusies

In brandstichtingszaken waar de verdachte een meisje was, speelden artsen al vanaf 1825 een grote rol, terwijl historici een beeld van de Nederlandse forensische psychiatrie hebben geschetst, waarin pas na 1870 psychiaters invloedrijk (wilden) worden in de rechtspraak. Verder valt op hoezeer ook juristen op de hoogte waren van de medische ideeën over menstruatie en pyromanie, en de advocaten deze strategisch inzetten. Bij jonge vrouwen die werden verdacht van brandstichting bleef het tot het einde van de negentiende eeuw gebruikelijk om te verwijzen naar de puberteit en een mogelijke relatie met krankzinnigheid, zelfs al werd steeds meer twijfel uitgesproken ten aanzien van het concept pyromanie. Menstruatie bleef een belangrijke maatstaf van ziekte en gezondheid, en fungeerde als 'empty signifier': een centraal concept, dat echter vele wisselende betekenissen kon hebben. Ondanks alle nieuwe theorieën over monomanie en pyromanie bleef de humeurenleer, waarin een geblokkeerde menstruatie voor lichamelijke problemen zorgde, doorschemeren in de rapportages van de medische experts. Tegelijkertijd werd de menstruerende vrouw steeds meer als pathologisch gezien, zoals verscheidene historici hebben opgemerkt. Dat kon echter, bij ontorekeningsvatbaarheidverklaringen, ook in haar voordeel werken. Bovendien toont een focus op de gerechtspraktijk dat het vrouwenlichaam niet zo eenvoudig te duiden was door de medici. Het bleef iets mysterieus hebben, hoeveel er ook over geschreven werd.

Willemijn Ruberg (1975) is universitair hoofddocent cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Haar huidige onderzoek gaat over de rol van expertise, gender, lichaam en geest in de forensische geneeskunde in Nederland in 1800-1930. Ze heeft hier artikelen over gepubliceerd in onder meer Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis, Journal of the History of Sexuality, Journal of Women's History en Medical History. Ze werkt ook aan een monografie over dit thema.

Correspondentieadres: Universiteit Utrecht, Dep. Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, Drift 6, Kamer 0.21, 3512 BS Utrecht. E-mailadres: W.G.Ruberg@uu.nl